

FUNKCJE I FORMY BALKONÓW JAKO ELEMENTU ARCHITEKTONICZEGO

Zuzanna Borcz, Anna Borcz

Uniwersytet Przyrodniczy we Wrocławiu

Streszczenie. Przedstawiono różne funkcje i formy elementów architektonicznych, jakimi są: balkony, loggie, okna balkonowe i wykusze. Początkowo balkony występowały jako elementy obronne, związane z murami i basztami, taką rolę pełniły również wieże, skąd strażnik miejski mógł oglądać całe miasto. W budownictwie mieszkaniowym balkony pojawiają się w średniowieczu, spotykane są w renesansie i baroku, w okresie secesji przeżywają rozkwit formy, a w czasach współczesnych ożywiają elewacje przez zastosowanie światłocienia. Balkony wewnętrzne spotyka się w pałacach w formie krużganków, w kościołach katolickich stanowią miejsce dla chóru i organów, a w zborach protestanckich są przeznaczone dla wiernych. Pod względem konstrukcyjnym i materiałowym balkony zmieniły się zgodnie z postępem techniki budowlanej – najpierw były wykonywane z kamienia i drewna, z biegiem lat doszło żeliwo, stal walcowana i wreszcie żelbet.

Słowa kluczowe: balkon, loggia, wykusz, balustrada

WSTĘP

Pod nazwą balkonów kryją się dość różnorodne elementy architektoniczne oraz ich rozmaite funkcje. Balkony początkowo, w okresie średniowiecza, służyły jako urządzenia obronne, wysunięte przed lice muru, chroniły szczególnie bramy i wieże. Odmienną funkcję pełniły balkony i wykusze w domach mieszkalnych. Od renesansu po barok i klasycyzm spotyka się je w pałacach, kościołach i kamieniczkach mieszczańskich. Zupełnie inną formę przybierały w okresie secesji, a inną w modernizmie. W czasach współczesnych balkony i loggie nadal pełnią swoją rolę, przybliżając wnętrze mieszkalne do okolicy, a równocześnie ożywiając elewację przez zastosowanie światłocienia. Natomiast balkony wewnętrzne w pałacach lub teatrach stanowią zwielokrotnione dodatkowe miejsca dla publiczności. Podobną rolę pełnią w świątyniach, szczególnie protestanckich, natomiast kościołach katolickich są dogodnym miejscem dla organów i chóru.

Pod względem konstrukcyjnym i materiałowym balkony zmieniały się zgodnie z postępem techniki budowlanej. Spotyka się balkony wykonane z kamienia i drewna, a z biegiem lat – z żeliwa, stali walcowanej i wreszcie żelbetu.

BALKONY JAKO URZĄDZENIA OBRONNE

We wczesnym średniowieczu pojawiają się urządzenia obronne w postaci zabezpieczenia murów i baszt, prawdopodobnie wzorowane na Wschodzie. Były to wysunięte nadwieszane drewniane pomosty, z otworami w podłodze, służącymi jako wyrzutnie smoły i wrzątku, zwane machikułami. Z czasem zaczęto je zmieniać na hurdycje – konstrukcje stałe, kamienne, o takim samym przeznaczeniu. Elementy obronne były zabezpieczone blankami umieszczonymi na zwieńczeniach murów i baszt.

W środkowej Polsce zachowała się późnogotycka rezydencja obronna – zamek Oporów [Bogdanowski 2002]. Mimo wielu przebudów w XVII i XVIII oraz w XIX wieku zamek powrócił do swej pierwotnej postaci. Obecnie mieści się tam Muzeum-Zamek, otoczone fosą i parkiem (rys. 1). Jako przykład może też posłużyć tu Carcassonne, miasteczko obronne we Francji, w 1997 roku wpisane na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO. Autentyczny układ całego założenia, dwa okalające wieńce murów zewnętrznych i wewnętrznych, baszty i bramy stanowią jedyny w swoim rodzaju zabytek architektury obronnej (rys. 2). Do ocalenia tego miasteczka przyczynił w dużej mierze znany architekt i konserwator E. Viollet-Le-Duc (konserwację rozpoczęto w 1844 r.). W XIV i XV wieku, głównie we Włoszech, stosowano blanki jako ozdoby na budowach niemających charakteru obronnego.

Rys. 1. Zamek w Oporowie z XVII wieku, widoczne hurdycje na wieży (fot. Z. Borcz)

Fig. 1. Oporów Castle, tower with machicolations, 17th century (photo Z. Borcz)

Rys. 2. Miasteczko Carcassonne we Francji, mury obronne z wieżami otoczonymi machikułami (fot. Z. Borcz)

Fig. 2. Carcassonne, in France fortified walls with watch-towers surrounded by machicolations (photo Z. Borcz)

BALKONY NA WIEŻACH

Szczyt wieży w średniowieczu czy też w renesansie lub baroku zwykle był zakończony balkonikiem. Początkowo służył on strażnikowi miejskiemu do łatwiejszego dostrzeżenia niebezpieczeństwa i w razie potrzeby zwołania mieszkańców. Przy zabudowie drewnianej, która ówczesnie dominowała, często zdarzały się pożary i wtedy szybka akcja mogła uratować miasto. Także w czasie niespodziewanych najazdów wrogów czuwający strażnik odgrywał znaczącą rolę. Zdarzało się też, że średniowieczni budowniczowie łączyli wysoko dwie wieże gotyckich kościołów wąskim balkonikiem, który umożliwiał przejście. Taką sytuację spotkać można w kościele pw. Marii Magdaleny we Wrocławiu.

Dzisiaj obejścia wokół wieży i wysoko umieszczone balkoniki są atrakcją turystyczną, pozwalającą obserwować z góry panoramę miasta [Borcz i in. 2009] – rysunek 3.

Rys. 3. Balkony wokół wieży na ratuszu w Zamościu (fot. A. Borcz)

Fig. 3. Balconies around the town hall tower in Zamość (photo A. Borcz)

BALKONY, OKNA BALKONOWE I LOGGIE W BUDOWNICTWIE MIESZKANIOWYM

W budownictwie mieszkaniowym balkony zaczęły się pojawiać w średniowieczu, chociaż ich ślady odkryto już w starożytności w Pompejach i Ostii. Największy ich rozwój nastąpił w czasach renesansu i trwa do czasów współczesnych. Balkony zwykle występowały przy murach zewnętrznych, czasami jednak znajdowały się wewnątrz budynku i służyły jako miejsce dla orkiestry lub śpiewaków [Mączyńska 1997].

Balkony przybliżają wnętrze mieszkania do otoczenia, powodując powiększenie go o minimalny ogródek i możliwość widoku na zewnątrz. Prawie taką samą funkcję spełniają okna balkonowe (porte-fenêtre), stosowane od XVII wieku w krajach zachodnich. Drzwi balkonowe sięgają przez całą wysokość kondygnacji, lecz płyty balkonowej nie ma wcale lub jest szczątkowa i ogranicza się tylko do gzymsu i balustrady. Są to rozwiązania oszczędniejsze, nie zacinają niższych kondygnacji, ale nie dają swobodnego widoku.

W renesansie i baroku balkony wychodziły na plac, ulicę lub do ogrodu, w spokojnych uliczkach były miejscem spotkań towarzyskich. W pałacach i domach mieszkalnych balkony umieszczano na głównej osi symetrii, przez co podkreślano oficjalny charakter całości założenia (rys. 4). Podobną rolę spełniały też loggie, tj. wnęki cofnięte od lica muru, zwykle podparte słupami. W XIX wieku kontynuowano wcześniejsze rozwiąza-

Rys. 4. Renesansowy balkon podkreślający oś symetrii budynku, w Padwie, Włochy (fot. Z. Borcz)

Fig. 4. The Renaissance balcony designing the symmetry axis of the building, Padova, Italy (photo Z. Borcz)

Rys. 5. Loggie i „porte-fenêtry” często stosowane nad morzem w Hiszpanii, Callelia (fot. Z. Borcz)

Fig. 5. Loggias and French windows found often at the seaside in Spain, Callelia (photo Z. Borcz)

Rys. 6. Secesyjna elewacja opery w Reims, Francja (fot. Z. Borcz)

Fig. 6. The Art Nouveau frontage of the opera-house in Reims, France (photo Z. Borcz)

nia, przykład takiego budynku z loggiami i drzwiami balkonowymi można spotkać w Hiszpanii, m.in. w starej dzielnicy nadmorskiej w Calleli (rys. 5).

W secesji płyty balkonowe miały dość wymyślne kształty, były wygięte, wklęsłe lub wypukłe, a towarzyszące im balustrady podkreślały ich formę. Wybrane przykłady ukazują balkony stanowiące przede wszystkim ozdobę elewacji, ale używane również przez mieszkańców. Bez względu na to, czy było to małe miasteczko z niewielkim budynkiem mieszkalnym, czy duże z budynkiem użyteczności publicznej (rys. 6), wszędzie spotkać można ozdobne secesyjne elementy. Czołowy przedstawiciel secesji Antonio Gaudí wykorzystywał do swoich projektów paraboliczne łuki, fantastyczne formy oraz organiczne kształty wzorowane na przyrodzie, szczególnie ze świata podmorskiego. W Barcelonie zachowały się dwa oryginalne budynki mieszkalne projektowane w tym duchu – Casa Batillo (1900) i Casa Mila (1906) [Jędrzyzak 2002].

Na ziemiach polskich z początkiem XX wieku eklektyzm i historyzm mieszały się z wątkami secesji, tak było m.in. w Krakowie, we Lwowie i Wrocławiu. Przemawia tu ekspresyjna płaskorzeźba, często umieszczana na najwyższej kondygnacji, ornamentyka, majolikowe wykończenia szczytów, a także balustrady o motywach naturalistycznych [Cielągowska i Onyszczenko-Szwec 2006].

W tym czasie spotyka się wiele budynków o podobnym wystroju [Szurkowski i Banaś 2009], na przykład Dom Towarzystwa Lekarskiego w Krakowie, projektu Stanisława Wyspiańskiego, który urzeka formą dojrzałej secesji dzięki zastosowaniu modnego motywu roślinnego i płynnych linii witraży.

W XIX i XX wieku przy ciasnej zabudowie miejskiej budowano na froncie kamienice, a poza nimi oficyny. Na zdjęciu (rys. 7) pokazano balkon, tzw. ganek, w oficynie w Wiedniu – wcześniej był tylko dostępny dla służby, dzisiaj jest oglądany przez turystów.

Rys. 7. Ganki w oficynie w Wiedniu (fot. Z. Borcz)

Fig. 7. Outhouse balconies in Vienna (photo Z. Borcz)

W małych miastach zachowały się, zwykle przy głównej ulicy, budynki z balkonem umieszczonym na ponadparterowej kondygnacji. Podkreślały one symetryczność budowli i prestiż mieszkania na pierwszym piętrze, przeważnie należącego do właściciela danej parceli (rys. 8).

W obecnych czasach, gdy na ulicach panuje wzmożony ruch samochodów i towarzyszący im hałas, a także zanieczyszczenie, balkony straciły swój pierwotny charakter. Służą dzisiaj do ożywiania elewacji przez grę światłocienia, a zarazem ochraniają mieszkania przed wpływem uciążliwego otoczenia. Wyjątek stanowią budynki położone

Rys. 8. Balkony przy głównej ulicy w Kutnie (fot. Z. Borcz)
 Fig. 8. Balconies in the main street of Kutno (photo Z. Borcz)

Rys. 9. Balkony we współczesnym hotelu, Callela, Hiszpania (fot. Z. Borcz)
 Fig. 9. Balconies in the present-day hotel, Callelia, Spain (photo Z. Borcz)

Rys. 10. Rzeźbione drewniane balkony w alpejskim kurorcie Sand in Taufers, Włochy (fot. I. Niedźwiecka-Filipiak)

Fig. 10. Carved wood-balconies in the Alps health resort Sand in Taufers, Italy (photo I. Niedźwiecka-Filipiak)

przy parkach lub na bulwarach, a także sanatoria i pensjonaty, które wznoszone są w uzdrowiskach, żeby kuracjusze mogli korzystać ze świeżego powietrza, nawet nie opuszczając swego pokoju. Jako przykład może służyć hotel w nadmorskiej miejscowości Callela w Hiszpanii (rys. 9), a także pensjonat w rekreacyjnym kurorcie Sand in Taufers u podnóża Alp (rys. 10).

KRUŻGANKI W PAŁACACH I WEWNĘTRZNE BALKONY W KOŚCIOŁACH

Balkony spotykane zwykle w pałacach w dobie renesansu obiegają dziedziniec wokół, stwarzając jakby scenę dla ówczesnych turniejów

i widowisk lub wjazdów dostojnych gości. W Polsce do najdawniejszych należy dziedziniec Collegium Maius, najstarszego budynku Akademii Krakowskiej, z otaczającymi go krużgankami ze sklepieniem kryształowym. Natomiast do najbardziej znanych należy dziedziniec na Wawelu oraz piękne krużganki w Pieskowej Skale, Brzegu na Śląsku i wielu innych pałacach. Zwykle podtrzymują je słupy biegnące na wysokość jednej kondygnacji, natomiast na Wawelu zastosowano słupy wyższe, żeby doświetlić reprezentacyjną najwyższą kondygnację. Zdwojone kolumny okazały się z wyglądu zbyt delikatne, dlatego pośrodku kolumny zastosowano jeszcze jeden kamienny kapitel w formie rzeźbionego dzbana (rys. 11).

Rys. 11. Dziedziniec na Wawelu, widoczne krużganki jedno- i dwukondygnacyjne (fot. Z. Borcz)
Fig. 11. The Wawel court with one- and two-storied cloisters (photo Z. Borcz)

Pewną reminiscencją takich krużganków w dzisiejszym budownictwie są domy handlowe, często o kilku kondygnacjach, w których stosuje się balkony, z myślą o spacerujących potencjalnych nabywcach, oraz wewnętrzny dziedziniec dla ekspozycji atrakcyjnych towarów.

W kościołach katolickich i zborach protestanckich występują balkony wewnętrzne jako część wydzielona dla chóru i organów lub też jako miejsce dla wiernych. Wysięg ich bywa dość duży i są zwykle podpierane słupami. Najstarszy balkonik, podtrzymujący grające do dzisiaj organy, zachował się w katedrze de Valere z lat 1390–1430 w Szwajcarii [Wawrzyniak 1996].

Warto też wspomnieć o tzw. kościołach pokoju, które pojawiły się na Śląsku po wojnie 30-letniej. Protestantom odebrano wtedy kościoły, byli szykanowani przez władze i dopiero cesarz na mocy pokoju westfalskiego wyraził zgodę na budowę na tym terenie trzech świątyń: w Głogowie, Świdnicy i Jaworze. Były one ograniczone kilkoma warunkami: musiały być wzniesione poza murami miejskimi, z materiałów nietrwałych jak

Rys. 12. Kościół protestancki w Świdnicy (fot. Z. Borcz)

Fig. 12. Protestant church in Świdnica (photo Z. Borcz)

Rys. 13. Kościół protestancki w Jaworze (fot. Z. Borcz)

Fig. 13. Protestant church in Jawor (photo Z. Borcz)

drewno i słoma, musiały być ukończone w ciągu jednego roku i nie wolno było budować wież. Mimo tych obostrzeń do dzisiaj zachowały się piękne konstrukcje drewnianych świątyń w Świdnicy (rys. 12) i Jaworze (rys. 13), wpisane na listę światowego dziedzictwa kultury UNESCO. Kościoły wyposażone są w balkony (empory), biegnące wokół budynku, mają one kilka pięter z przeznaczeniem dla wiernych. W Świdnicy między dwupiętrowe empory wstawiono jeszcze łoża, w sumie świątynia ta pomieścić może 7 tysięcy wiernych, z czego 3 tysiące to miejsca siedzące [Staffa 2005].

WYKUSZE

Podobną rolę jak balkony i okna balkonowe odgrywają wykusze, różniące się tym od pozostałych, że są osłonięte od góry stałym nakryciem – przyszły do Europy ze Wschodu i od XIV wieku były często stosowanym elementem architektonicznym. Wykusze mogą być zamknięte, z przeszkleniem, lub otwarte, z widoczną konstrukcją. W latach renesansu i baroku można było często spotkać wykusze związane w sposób masywny z murami, czego przykładem może być klasztor w Kamieńcu Żąbkowickim na Dolnym Śląsku (rys. 14) [Lużyniecka 2002]. Z późnego średniowiecza pochodzi ratusz we Wrocławiu – na jego południowej elewacji umieszczony jest duży ozdobny wykusz z wystrojem renesansowym (rys. 15). Wykusz pozwalał poszerzyć wnętrze mieszkania nadwieszeniem nawet nad rzeką, czego przykładem jest budynek w Dusznikach Zdroju, z przeszkleniem na całej wysokości (rys. 16). Podobne wykusze, lecz otwarte, nieprzeszklone, spotkać można we Włoszech, tutaj do słupków i wysięgników zastosowano żeliwo (rys. 17).

Rys. 14. Wykusz w klasztorze w Kamieńcu Ząbkowickim (fot. Z. Borcz)
Fig. 14. The bay in Kamieniec Ząbkowicki convent (photo Z. Borcz)

Rys. 15. Wrocławski ratusz, wykusz od strony południowej (fot. Z. Borcz)
Fig. 15. The Wrocław town hall with a bay on the South side (photo Z. Borcz)

Rys. 16. Wykuse nad rzeką w Dusznikach Zdroju (fot. I. Niedźwiecka-Filipiak)
Fig. 16. Bays of buildings in the river side in Duszniki Zdrój (photo I. Niedźwiecka-Filipiak)

Rys. 17. Wykusze w alpejskim kurorcie Sand in Taufers, Włochy (fot. I. Niedźwiecka-Filipiak)
 Fig. 17. Bays of buildings in the Alps health resort Sand in Taufers, Italy (photo I. Niedźwiecka-Filipiak)

BALUSTRADY

Balustrady, jako zabezpieczenie balkonów i okien balkonowych, występowały stale, ale zmieniały się zgodnie z epoką. W gotyku wznoszono ażurowe balustrady w formie ostrołukowych lub trójlistnych arkadek. Od renesansu zaczęły pojawiać się ażurowe kolumnienki lub słupki, zwane tralkami, czyli balaskami, przykryte od góry profilowaną nakrywającą płytą, a od dołu ustawiane na cokole. Tralki były początkowo okrągłe, później kwadratowe, miały swój kapitel, a w cokole znajdowały się otwory dla usuwania wody. Ten typ balustrady, zwany tralkowym, rozpowszechnił się bardzo szybko i często spotyka się go dzisiaj (rys. 18 i 19).

Rys. 18. Balustrada tralkowa w Bazylice w Watykanie (fot. Z. Borcz)

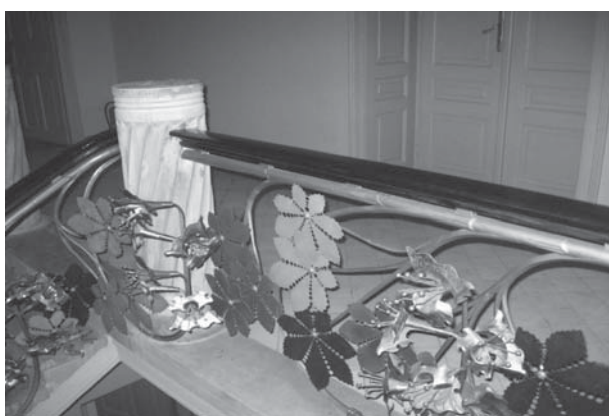
Fig. 18. Baluster railing in Vatican Basilica (photo Z. Borcz)

Rys. 19. Balustrada tralkowa w zamku w Pieskowej Skale (fot. A. Borcz)

Fig. 19. Baluster railing in Pieskowa Skala Castle (photo A. Borcz)

W okresie baroku balustrady były często płytowo-azurowe, zdobione ornamentami, niekiedy z kutego żelaza. W XIX wieku, za sprawą wprowadzenia łatwego do modelowania żeliwa, balustrady wzbogacają się o giętkie, plastycznie wymodelowane drobne elementy i ażury. W okresie secesji balustrady miały dość swobodną formę, wzorowano je na organicznych elementach fauny i flory, niekiedy pojawiały się też baśniowe postacie kobiece [Szurkowski i Banaś 2009]. Na zdjęciu (rys. 20) pokazano balustradę z motywem liści i kwiatostanów kasztanowca z 1903 roku, wykonaną z metalu według rysunków Stanisława Wyspiańskiego. Na początku XX wieku żelbet pozwolił wykonywać balustrady w nowej formie. Bardzo często balustrady te nie były już związane z krótkimi odcinkami poszczególnych balkonów, lecz tworzyły linię ciągłą przez całą długość elewacji (rys. 21).

Rys. 20. Secesyjna metalowa balustrada wykonana w 1903 roku według projektu S. Wyspiańskiego (fot. A. Borcz)

Fig. 20. The Art Nouveau metal balustrade made in 1903 after S. Wyspiański design (photo A. Borcz)

Rys. 21. Balustrada ciągnąca się przez całą szerokość elewacji w Nettuno, Włochy (fot. Z. Borcz)

Fig. 21. The balustrade stretching along the whole frontage width, Nettuno, Italy (photo Z. Borcz)

MATERIAŁY

Pod względem materiału i sposobu jego zastosowania balkony różniły się zasadniczo na przestrzeni lat. Elementem konstrukcyjnym balkonu jest płyta, którą podtrzymują wsporniki lub kolumny, a w wykuszach występuje dodatkowo płyta przykrywająca.

Materiałem konstrukcyjnym stosowanym w średniowieczu, renesansie i baroku był kamień, w XIX wieku doszło żeliwo, następnie stal walcowana, a w XX wieku żelbet. Kamień był stosowany do wznoszenia różnych form podtrzymujących balkony (kolumny, kariatydy i atlasy). Stal służyła jako podpory dla łuków ceglanych, a później płyt Kleina. Wtedy też imitowano kamień przez obudowę elementów stalowych lub ceglanych za pomocą odpowiednio malowanych blach. Z chwilą wynalezienia żelbetu architektki uzyskali nieograniczone możliwości formowania balkonów. Bez względu na okres historyczny do budowy balkonów i wykuszy używano drewna, szczególnie na balustrady, detale i zdobienia.

PODSUMOWANIE

Balkony, loggie i wykusze są elementem architektonicznym wzbogacającym fasady budynków, różnicującym je i nadającym im swoiste piękno. Widoczne z oddali balkony na wieżach kościelnych i ratuszach, nie wspominając o zachowanych murach obronnych czy barbakanach, nadają miastu średniowiecznego kolorytu. Wewnętrzne balkony w kościołach, teatrach i domach handlowych też mają swoją historię. Na przestrzeni lat elementy te zmieniały się, dzisiaj można z nich odczytać, w którym wieku, a nawet roku powstał dany budynek.

Balkony, loggie i wykusze, z nieodzownymi balustradami, warte są zachowania jako dowód wystroju architektonicznego budynków z minionych epok. Także nowe projekty, wykorzystujące współczesne techniki i materiały, pozwalają na spojrzenie na inne rozwiązania elementów od wieków nam znanych.

PIŚMIENNICTWO

- Bogdanowski J., 2002. Architektura obronna w krajobrazie. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Borcz Z., Niedźwiecka-Filipiak I., Zaniewska H., 2009. Transformacje miasto – wieś i wieś – miasto. Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego we Wrocławiu, Wrocław.
- Cieląkowska R., Onyszczenko-Szwec L., 2006. Detal architektury mieszkaniowej Lwowa XIX i XX wieku. Wydział Architektury Politechniki Gdańskiej, Gdańsk.
- Historia sztuki – twórcy, nurty, style, 2002. Red. T. Jędrzyzak. Grupa Wydawnicza Bertelsmann Media, Horyzont, Warszawa.
- Mączyński Z., 1997. Elementy i detale architektoniczne w rozwoju historycznym. Wydawnictwo ARKADY, Warszawa.
- Łużyńska E., 2002. Architektura klasztorów cysterskich na Śląsku. Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, Wrocław.
- Staffa M., 2005. Słownik geografii turystycznej Sudetów. T. 20. Wydawnictwo I-BIS, Wrocław.
- Szurkowski L., Banaś B., 2009. Secesja w architekturze Wrocławia. CO-LIBROS, Wrocław.
- Wawrzyniak W., 1996. Sacrum w architekturze. Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, Wrocław.

FUNCTIONS AND FORMS OF BALCONIES AS ARCHITECTURAL ELEMENTS

Abstract. In the paper various functions and forms of balconies, comprising loggias, French windows and bays are presented. Balconies played initially a defensive role, so as city walls and watch towers, from these the guard could see the all town. Balconies appear in the housing architecture since Middle Ages, then they are to be found in Renaissance and Baroque. Their form is developing especially in the Art Nouveau time. Today balconies are a frontage decoration, they animate facades and create their appearance by chiaroscuro (light and shade) effects. Balconies exist in palaces as galleries, in Catholic churches they are a place for choir and organ, and in Protestant churches balconies are designed for people. Having in view construction and material, balconies underwent transformations along with the development of building technics. There exist stone and wooden balconies, stepwise in course of years cast iron, structural steel and at last ferroconcret were used.

Key words: balcony, loggia, bay, balustrade

Zaakceptowano do druku – Accepted for print: 18.04.2011